

HET KRALINGSE BOS

DE ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN EEN STADSPARK

DOOR ERIK-JAN WESEMANN

Het Kralingse Bos in Rotterdam is een stadspark, dat als zovele stadsparken in Europa is aangelegd in de eerste helft van de twintigste eeuw. Het nut van een park zal economische motieven in de ogen van hen die daarover beslissen, moeten ontstijgen, wil men in een stad overgaan tot het aanleggen van grote stukken groen. Groenvoorzieningen zullen moeten worden gerekend tot vrij beschikbare basisvoorzieningen, zoals straten, politie en brandweer. Aan het begin van de twintigste eeuw waren de voorwaarden aanwezig om in Rotterdam een park aan te leggen voor de stadsbevolking. In dit artikel wil ik ingaan op specifieke Rotterdamse aspecten van de aanleg van het Kralingse Bos, maar ik wil ook aandacht geven aan de internationale aspecten die de aanleg van dit park raakten. Ik wil laten zien dat de aanleg van het Kralingse Bos in de jaren twintig van de vorige eeuw werd aangegrepen om Rotterdam internationaal op de kaart te zetten. Het best kwam dit tot uiting tijdens het vierde internationaal stedenbouwcongres, in 1924 gehouden te Amsterdam. Eerst zal ik echter de situatie schetsen, die leidde tot het besluit om het Kralingse Bos aan te leggen.

Urbanisering

‘Achter ons ligt een tijdvak, waarin de algemeene eischen van stadsuitleg, huisvesting en al wat tot het stedelijke leven behoort, slecht werden begrepen en onvoldoende beheerscht. Te zelfder tijd heeft de stad Rotterdam zich ongewoon snel ontwikkeld, zoo snel dat welhaast alle aandacht werd opgeëist voor de vitale belangen van scheepvaart en handel alleen. En zo staan we dan voor het feit, dat de kommervolle ontwikkeling van Rotterdam als stad in den lande haast spreekwoordelijk is geworden.’¹

In Rotterdam hebben haven en stad in de negentiende eeuw een sterke verwevenheid gehouden. De behoeften van de haven en de handel werden belangrijker geacht dan het wonen. Het standpunt van ir. G.J. de Jongh, directeur van Gemeentewerken, was dat 'eene handelsstad als Rotterdam geheel andere eischen stelt dan een luxe stad als bijvoorbeeld Den Haag'.² Woningbouw was ondergeschikt of lag in het verlengde van de aanleg van de haven. In Rotterdam werden door de gemeente wel enkele singels aangelegd voor de beter gesitueerden maar de meeste woningbouw werd toch aan particulieren overgelaten.³ Hierdoor was men voorbijgegaan aan het totale beeld van de stad. In 1923 verzuchtte ir. A. Siebers in zijn poging om tot een dienst stedenbouw in Rotterdam te komen, dat 'men de groote stad heeft toegestaan als een echte steenwoestijn den gezichtseinder tegemoet te groeien'.⁴ Volgens ir. A. Siebers had deze eenzijdige ontwikkeling tot gevolg gehad, dat de stad een verlengstuk van de haven was geworden.

De uitbreiding van de steden in Nederland was in de negentiende eeuw vaak ten koste gegaan van het toch al schaarse stedelijk groen en was groenloos. Het voorbeeld van Parijs waar G.E. Haussmann na 1850 Parijs verbouwde en twee grote parken aanlegde, trok wel maar in Nederland ontbraken de financiën voor dergelijke grootschalige plannen.⁵ Soms werd groen in de stad gebruikt voor het bouwen van woningen. Zo verdwenen in de stad plantsoenen en parken en soms werden groene gebieden in de directe omgeving van de stad door bebouwing geannexeerd. In Rotterdam verdween bijvoorbeeld in 1899 een plantsoen op de Noordsingel, dat pas in 1892 was aangelegd.

Groen in de negentiende eeuw

De parken die in de negentiende eeuw werden aangelegd, waren in het algemeen Engelse landschapsparken, ook wel romantische parken genoemd. Het waren rij- en wandelparken, met slingerende wegen, kronkelende waterpartijen, losse boompartijen en hoogteverschil. Deze parken waren in aanleg asymmetrisch. De wandelaar moest zich in de vrije natuur wanen en kreeg op enkele plekken doorkijkjes, zodat als het ware vergezichten ontstonden. Het Engelse landschapspark was zogenaamd 'burgerlijk groen'. De parken waren bedoeld voor wande-

laars en fietsers. De nadruk lag op passieve recreatie, hoewel sporten als tennis en criquet ook konden worden beoefend in bepaalde afgezette gedeelten van een landschapspark. Fietsen, tennis en criquet waren toen nog elitaire sporten. De romantische stijl was totaal niet geschikt voor de grootscheepse recreatiebehoeften van de stedelijke arbeiders. In de twintigste eeuw zou een andere stijl moeten worden gebruikt om in die behoefte te voorzien.⁶

In de negentiende eeuw werd door de stedelijke overheid in Rotterdam weinig gedaan aan het vergroten van de groenvoorziening. Dit is te illustreren aan de hand van de aanleg van 'Het Park' of ook wel het 'Park met de Heuvel'. De aanleg van dit park in Rotterdam toont aan, dat de aanleg van het stedelijk groen aan het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw in Rotterdam een lage politieke prioriteit had. Bij het project speelde het particulier initiatief een grote rol. De gemeente wilde oorspronkelijk op het gebied een veemarkt en een slachthuis plaatsen en heeft ook het plan gehad om de Westerhaven te vergroten met het gebied van het park. Pas aan het einde van de negentiende eeuw was het park onomstreden en verhoogde de gemeente een gedeelte met slib uit de Maashaven. De stedelijke elite had het initiatief genomen voor de aanleg van dit wandelpark. Door de oplevende economische activiteit, vooral handel, als gevolg van de industrialisering in de landen om ons heen, had zij het vertrouwen in de toekomst herkreten. Deze elite wilde hun status symboliseren. Zij gaf de aanzet tot het behoud en de aanleg van het park.⁷ Het 'Park met de Heuvel' was een exponent van het burgerlijk groen. Het was een park in de Engelse landschapstijl of ook wel romantische stijl.

Hoewel er aan het einde van de negentiende eeuw voor de architectonische samenhang in de stad al belangrijke boeken waren verschenen, was er voor de groenvoorziening in de stad niet zo veel vernieuwends uitgekomen. Camillo Sitte schreef wel over de stedenbouw en vond dat groenvoorziening hiervan een onderdeel was, maar zijn analyse voor het stedelijk groen bleef steken bij het onderverdelen van groen in de categorieën 'sanitair' en 'decoratief'. Deze onderverdeling en zijn uitwerking daarvan laten zien dat hij op het gebied van de tuin-

architectuur nog gevangen zat in de tegenstelling tussen platteland en stad. Hij had het over toepassing van landschappelijke elementen als groen in de stad. Verder lijkt het alsof zijn decoratieve groen de rol op zich nam van het sanitaire groen. De aanblik al van een enkele boom gaf aan de toeschouwer, volgens Sitte, een rustgevend gevoel.⁸

Ook andere architecten en parkontwerpers uit de negentiende eeuw, die grote invloed hebben gehad op stedenbouw en parkaanleg, behoorden wat vormgeving van parken betreft tot de romantische stroming. Hun ideeën over de omvang en verspreiding van parken mochten nieuw zijn, een werkelijke breuk met het zogenaamde burgerlijke groen maakten zij niet. De Amerikaanse *'parkways'* waren eind negentiende eeuw vernieuwend. De belangrijkste exponent van deze beweging, F.L. Olmsted, stond bij zijn projecten een gordel van parken voor. De ontwerpen van die parken zelf waren echter, hoewel soms speelweiden waren gepland, nog steeds voorbeelden van de romantische of landschapsstijl. De wandeling met uitzicht over pittoreske landschappen bleef de maatstaf voor zijn ontwerpen.⁹ Het idee van de parkways werd echter, zoals we later zullen zien, in Rotterdam overgenomen.

Overeenkomst tussen negentiende-eeuwse ontwerpers van parken is wel dat zij overtuigd waren van de positieve effecten op de lichamelijke en geestelijke gezondheid van stadsgroen op haar inwoners. Groene gebieden werden gezien als de longen van de stad. Niet zozeer letterlijk maar vooral figuurlijk. Naast volksgezondheid vormde ook volkseducatie een van de peilers waarop het negentiende-eeuwse stadsgroen steunde. Een beschavingsoffensief dat gericht was op de arbeidersbevolking. Het streven naar volkswelzijn werd in de negentiende eeuw ook ingegeven door de concurrentie tussen industrialiserende landen. Een tevreden en gezond arbeidersreservoir zou de concurrentiepositie van landen sterk maken ten opzichte van andere landen.¹⁰

De grootste vernieuwing op het gebied van stadsontwikkeling en groenaanleg rond de eeuwwisseling kwam uit Engeland. De Engelsen voegden aan de rationele planningsmethoden, voorgesteld door Sitte, een visie toe op het wonen en de betekenis van de natuur. De eerste tuinsteden ontstonden aan het begin van de twintigste eeuw. Om deze steden lagen groene gordels, waarin verbindingen met de moederstad

waren gepland. De ontwerper van de eerste tuinstad en van het eerste tuindorp, R. Unwin, werd internationaal bekend en zijn *Town Planning in Practise. An introduction to the art of designing cities and suburbs* (Londen 1908) werd een handboek in Europa. Uit Duitsland kwam een meer statische, analytische aanpak van stedenbouw. De studie van M. Wagner, *Das sanitäre Grün der Städte, ein Beitrag zur Freiflächentheorie* (Berlijn 1915) gaf een methode om de ligging, grootte en soort van openbare recreatieruimte in de stad te bepalen en gaf aan dat groenzones een sanitaire functie voor de stad hadden.¹¹

Toen men van het nut van groenvoorzieningen eenmaal was overtuigd, werden aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw niet alleen stadsparken aangelegd als leniging van nood voor de arbeiders en als stadsverfraaiing. Ook volkstuinen, speeltuinen, tuinwijken en voorsteden of satellietsteden waren middelen die men gebruikte voor deze doelen. De tuinstadbeweging probeerde de voordelen van het stadsleven (sociale contacten, werkgelegenheid, hoge lonen) en de voordelen van het plattelandsleven (lage huren, natuur, zonnige huizen) met elkaar te combineren. Ook in Rotterdam werden tuinwijken, zoals b.v. Vreewijk, aangelegd en werden speeltuinverenigingen opgericht. Overigens moet gezegd worden dat er al voor de Eerste Wereldoorlog uitwisseling plaatsvond van ideeën tussen verschillende landen. In 1913 kreeg Rotterdam een uitnodiging om een congres in Engeland bij te wonen over stadsplanning.¹²

Het Kralingse Bos

In 1903 voegde de toenmalige directeur van Openbare Werken, G.J. de Jongh, een aantal deelplannen bijeen om tot een algemeen uitbreidingsplan van Rotterdam te komen. Onderdeel van dit plan was ook een toekomstvisie op het gebied om en bij de Kralingse Plas, destijds nog Noordplas geheten. Kralingen was in 1895 geannexeerd door de gemeente Rotterdam. Aan het begin van de twintigste eeuw werd Kralingen bestemd als woongebied voor beter gesitueerden. Om het verlies van de Oude Dijk te compenseren, had De Jongh een doorgaande hoofdweg om de Kralingse Plas ontworpen. Deze weg was identiek aan de Kralingse Plaslaan en kwam aan het hoofd van de

Jericholaan. Op 29 maart 1906 kwam het voorstel van burgemeester en wethouders tot vaststelling van de urgente delen van het uitbreidingsplan voor de rechter Maasoever in de gemeenteraad. De gezondheidscommissie had al in 1904 in een advies gezegd dat men liever een gedeelte van de uitbreiding gebruikt zag worden als park.¹³ Burgemeester en wethouders vonden dat de aanleg van een park te duur zou zijn voor de gemeente. Burgemeester F.B. s'Jacob vond bovendien, dat Rotterdam in vergelijking met andere steden, uitzonderingen daargelaten, geen tekort had aan speelterreinen voor kinderen. Verder vond hij dat er slecht gebruik werd gemaakt van de aanwezige speelterreinen.

Burgemeester s'Jacob werd op 1 mei 1906 opgevolgd door mr. A.R. Zimmerman. Wanneer men de opmerkingen van s'Jacob in bovenstaand debat bekijkt over het aanwezige groen in de stad, begon met zijn opvolger, wat betreft de groenvoorziening, een nieuwe wind te waaien in het dan nog oude stadhuis aan de Kaasmarkt. In tegenstelling tot zijn voorganger was Zimmerman, gegrepen door het idee om de stad te voorzien van parken en bossen. Het lijkt dat het initiatief voor de plannen omtrent het Kralingse Bos van Zimmerman afkwam. Zimmerman was een voorbeeld van de professionele bestuurder, die aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw opkwam. Hij had behoefte aan een nieuwe uitdruktingsvorm voor de grootheid van zijn de stad. Het stadhuis aan de Coolsingel maar ook het Kralingse Bos waren vormen voor Zimmerman om aan die grootheid uitdrukking te geven.¹⁴

In juni 1908 gaf de gemeente opdracht aan de toenmalige directeur van Gemeentewerken om gegevens te verstrekken betreffende ligging, oppervlakte, aanleg, kosten, inrichting en onderhoud van een park bij de stad, groot genoeg om als ontspanningsoord voor heel de stad te dienen. De directeur van deze dienst stelde de aanleg van twee parken voor. Een park in de polder Blijdorp en een park in Kralingen. Het college van burgemeester en wethouders wilde het voorstel van een park bij Kralingen nader uitgewerkt zien. Dit uitgewerkte voorstel was in 1911 klaar en behelsde een park om de Kralingse Plas, dat 401 hectare groot was.

50. Plan voor het Kralingse Bos van G.J. de Jongh (1911).

Collectie GAR.

In 1901 werd een eerste schets gemaakt voor een rij- en wandelpad rond de Kralingse Plas. Op zich was dit geen groot park. De eerste ontwerpen voor een park werden door Lebbing gemaakt in 1908. Het lijkt erop dat De Jongh gebruik heeft gemaakt van de ontwerpen van Lebbing. Misschien moeten we het ontwerp van De Jongh uit 1911 zien als een aangepaste versie van een ontwerp van Lebbing. De nier-vormige speelweiden in een plan van Lebbing vinden we terug bij het plan van De Jongh. Invloeden van 'art nouveau' of 'art deco' zien we in de tekening terug. Misschien was het ontwerp van Lebbing eerder als studie en tekening bedoeld dan als het uit te voeren park. Waarschijnlijk wilde men met een mooie tekening de raadsleden positiever laten denken over parkaanleg. Naast een ontwerp van een park had De Jongh ook een kanaalverbinding ontworpen tussen de Kralingse Plas en de Rotterdamse en de Schiedamse Schie.

Het ontwerp ging nog uit van de principes die ten grondslag lagen van de Engelse landschapsstijl. Kronkelwegen, vijvertjes en hoogteverschil vinden we in het plan. De plas was het centrum van het bos. De wegen en plantsoenen zouden zo worden opgehoogd dat er uitzichten ontstonden naar de plas, naar de stad en naar de omliggende polders. De grond zou na ophoging tot 1 meter boven R.P. gemakkelijk te draineren zijn omdat de plas zelf 1,5 meter onder R.P. ligt. Aan de zuidzijde van de plas bevonden zich drie hoofdingangen, die alle een verbinding met de tram hadden. De oever van de plas zou verstevigd worden met slakken afkomstig van de vuilverbranding. In het oosten van het gebied zouden twee heuvels moeten komen met ontspanningsmogelijkheden. Voetgangers zouden zich op slingerende voetpaden tussen vijvers met open verbinding naar de plas kunnen begeven. Als sport- en recreatiemogelijkheden werden roeien, tennis, zeilen en paardrijden genoemd. Er waren in het oosten en het westen van het park ovalen voor sport gereserveerd, maar de inrichting van die sportgelegenheden werden aan het particulier initiatief overgelaten. Er was een onderscheid tussen park- en bosgedeelten. Naar de stad toe lagen de parkgedeelten en meer naar het oosten lagen bossen met ook de villaterreinen.

Het aanleggen van het park zou afhangen van de bloei van de scheepvaart en de handel. De verdere aanleg van de Waalhaven zou genoeg havenslib opleveren om het park op te hogen. Het was goedkoper om de afgegraven grond naar de Kralingse Plas te transporteren dan om het in zee te storten. Technische vernieuwingen maakten het mogelijk dit slib op te spuiten in plaats van het aan te brengen tot aan de stortplaats met boten. Er hoefde geen duur kanaal gegraven te worden naar de plas, zoals eerst onder De Jongh de bedoeling was. (Dit kanaal zou later toch gegraven worden.)

Tijdens de vergadering van 8 juli 1911 vond het eerste debat in de gemeenteraad plaats over het voorstel van burgemeester en wethouders om rondom de Kralingse Plas een bos/park aan te leggen. Het voorstel kwam voort uit het gevoel, bij burgemeester en wethouders, dat er een ontspanningsoord voor de hele burgerij moest komen met de mogelijkheid tot verpozing in de vrije natuur. Rotterdam liep achter met de

groenvoorziening in vergelijking met andere steden ondanks het 'Park met de Heuvel' en de 'Oude Plantage'. B&W maakten een vergelijking met parken in Londen en Hamburg om duidelijk te maken dat een groot park nodig was. Er moest daarom een groot park komen bij de stad met waterpartijen, ruime grasvelden, schone boomgroepen en hoogteverschil. De nadruk lag op wandelrecreatie. Omdat het park aan heel de stad zou toekomen, werden de onteigeningskosten gerechtvaardigd. Bovendien zou het park de gemeente voor de komende eeuwen (!) aantrekkelijk maken.

De gemeenteraad was het eens met B&W dat er een park moest komen. Voorwaarde was dat het park voor de hele bevolking bereikbaar zou zijn. De plaats en grootte van het park gaven nog verdeeldheid. Sommige raadsleden wilden verschillende deelparken in de stad, anderen wensten meer villabouw om het park te financieren. Uiteindelijk werd besloten de onteigeningsprocedures rond de Kralingse Plas te laten beginnen, zodat men havenslib kon lossen en tegelijkertijd kon de gemeente zoeken naar mogelijkheden voor parkaanleg in andere delen van de stad.

Granpré Molière, Verhagen en Klijnen

'Een groene gordel, niet ver verwijderd van het centrum, waarin het voornaamste wat Rotterdam aan water en hout alreeds bezit op ongezochte wijze is samengevoegd, een gebied van zeldzame rijkdom en afwisseling, met de Kralinger Bosschen als hoofdmonument'.¹⁵

Was in 1911 besloten dat er een park aangelegd zou worden bij de Kralingse Plas, in 1920 was er nog steeds geen definitief ontwerp gepresenteerd door de gemeente. Vanuit particuliere hoek kwam wel een ontwerp. In 1920 ontwierpen de architecten Granpré Molière, Verhagen en Klijnen een plan voor het Kralingse Bos. Het ontwerp maakte deel uit van een kersttentoonstelling in het academiegebouw, die gewijd was aan het uiterlijk van Rotterdam. Deze tentoonstelling 'Rotterdam' werd georganiseerd door de Academie voor Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam, de verenigingen 'Nieuw Rotterdam', 'Bouwkunst en Vriendschap' en 'Opbouw' en met

de afdeling Rotterdam van de 'Nederlandse Bond voor architecten'.¹⁶ Om het plan van Granpré Molière c.s. met meer autoriteit bij de gemeente aan te bevelen, besloten bovenstaande verenigingen twee bekende parkarchitecten te laten oordelen over het ontwerp. Zij oordeelden daarover gunstig en hun rapporten werden naar de gemeente gestuurd.¹⁷

De ontwerpers schreven dat de stadsontwikkeling in het achterliggende tijdvak slecht werd begrepen en onvoldoende beheerst. De vaker gehoorde klacht, dat Rotterdam zich teveel had gericht op de aanleg van de haven, onderschreven zij. Hoewel inmiddels, volgens de architecten, alle voorbereidende maatregelen voor de aanleg van het bos gereed waren, was er nog steeds geen ontwerp hiervoor naar buiten gebracht. Met de aanleg van het Kralingse Bos als hoofdmonument, werd het mogelijk een groengordel vlakbij het stadscentrum te realiseren van de Oude Plantage tot aan Schiebroek.

Ook al in 1920 had de directeur van Plaatselijke Werken, H.S. de Roode, erop aangedrongen om een algemeen plan volgens nieuwe beginselen te ontwikkelen voor het Kralingse Bos omdat het opspuiten reeds ver was gevorderd. De vraag naar kadeterrein was onzeker in de komende jaren maar ook baggerspecie uit het Driehavensplan zou kunnen worden gelost langs de plas. De aanleg van het park zou aansluiten bij de grote lijnen van het uitbreidingsplan voor het oosten van Rotterdam. De gordel van groen vanaf de rivier langs de oostzijde van de stad mocht volgens De Roode niet onderbroken worden bij de plas. Het park bij Blijdorp werd verder niet zo groot, dat het in de plaats van het Kralingse Bos kon komen. Hoewel de Roode eraan gedacht had om buitenlandse architecten in te schakelen, vereiste de Rotterdamse situatie dat de ontwerper gevoel moest hebben voor het specifieke Rotterdamse landschap. Hij pleitte er daarom voor om het besluit van 1911 te laten voltooien door Granpré Molière c.s. De gemeente stond erop dat de architecten zich versterkten met een tuinbouwkundige. De architecten kozen voor L. Springer. Springer was een tuinarchitect van minstens een generatie ouder dan de architecten zelf en ontwierp parken die duidelijk verwant waren aan de Engelse landschapsstijl.¹⁸

Strijd tussen functionalisme en romantiek

‘De tuinkunst geeft in de meeste tijdperken een getrouwe afspiegeling van het algemene cultuurbezit, dikwijls nog sterker dan de bouwkunst. Onze hoop weder tot een tuinstijl te komen, moet dus voedsel vinden in de cultuurelementen, die wij allen gemeen hebben’.¹⁹

Het eerste ontwerp van Granpré Molière van het Kralingse Bos was een ontwerp met een totaal andere opzet dan het eerdere ontwerp van De Jongh. Het ontwerp van Granpré Molière was meer functionalistisch. Verder brachten de ontwerpers enkele nieuwe ideeën naar voren. Hun eerste ontwerp werd door ir. J. Bijhouwer gezien als een eerste voorzichtige stap in de richting van een Nederlandse parkstijl.²⁰ De ontwerpers hadden een architectonische benadering en er werd een verbinding gemaakt tussen park en stad. Het park zag er bij hen strakker en geometrischer uit dan in het ontwerp van De Jongh. De eerdergenoemde groene gordel was een nieuw element. Deze groene gordel was een idee uit de Angelsaksische traditie. Groene gordels of ‘parkways’, zoals ze in Amerika werden genoemd, waren parken die door groene wegen of boulevards met elkaar werden verbonden. Verder wilden de ontwerpers de Ceintuurbaan omleggen om het bos aan oppervlakte te laten winnen. Het belangrijkste misschien in het denken over de landschapsarchitectuur, was de breuk met de Engelse landschapstuin. De ontwerpers wilden het hele gebied om de Kralingse Plas volkomen vlak houden. Dit laatste waarschijnlijk onder invloed van de toenemende aandacht, waarop het Nederlands landschap zich mocht verheugen.

Volgens Bijhouwer was de landschapstijl eigenlijk bedoeld voor de valleien van Kent en Surrey en was deze stijl minder geschikt voor de Nederlandse heidegrond. De Engelse stijl was teveel op effectbejag uit en zij ging niet uit van de ruimte zelf. Deze stijl paste daarom ook niet bij het Nederlandse landschap. Het Functionalisme zou meer aan de eisen van de moderne tijd kunnen voldoen. De grootste zonde van de negentiende-eeuwse burgerlijke architectuur, het effectbejag, het pittoreske moest verdwijnen. Er moest een directe relatie komen tussen vorm en functie, waarbij de functie het primaat kreeg. In de stedenbouw/architectuur probeerde men de uniformiteit van de massa vorm

te geven. Bovendien was dit ook de goedkoopste manier van woningvoorziening. In de stedenbouw deelde men de stad in naar functie. Wonen, werken, recreëren en verkeer. Deze verdeling werd voorgestaan door het 'Congres Internationale Architecture Moderne' (C.I.A.M.) waarin zich een groot aantal progressieve architecten had verenigd.²¹ Het functionalisme was een belangrijk uitgangspunt van deze groep architecten.

Men stond bij de stedenbouw een totaalvisie voor. Na een analyse van de problemen in een stad kon pas een ontwerp komen. In het algemeen was de recreatievoorziening in steden onvoldoende en bij aanwezigheid slecht verdeeld over de stad. Bij de vaststelling van groengebieden moest er een verdeling komen van recreatie naar leeftijd en er moesten algemene ontspanningsgebieden komen voor actieve recreatie. De Rotterdamse tak van de 'De 8 en Opbouw', de vereniging 'Opbouw', publiceerde in 1939 een analyse van de recreatiebehoefte in Rotterdam volgens de methode voorgestaan door het C.I.A.M. Ook Bijhouwer werkte overigens aan deze studie mee.²²

Bij een ontwerp van een functioneel stadspark moest rekening gehouden worden met de natuurlijke gesteldheid van het terrein en met de functies van dat park. Zo kon in Nederland, volgens Bijhouwer, een parktype ontstaan dat 'voortborduurde op onze mooiste polderlandschappen'.²³ Onder invloed van het functionalisme maakten de slingerende paden met losse boomgroepen plaats voor symmetrie en rechte paden. Boomrijen werden het liefst gebruikt om speelweiden te begrenzen en wind te vangen. De verhouding bos-weiden veranderde. Er kwamen relatief meer speelweiden in parken. De rust en puurheid van de natuur maakte plaats voor rumoer en orde.²⁴ Het functionele park was volgens de voorstanders een levend ontspanningsgebied met veel mogelijkheden tot sporten. Het was een ruime woonkamer, 'waar de hele familie zich echt thuis kan voelen, kan uitblazen of zich inspannen, kan genieten van het uitzicht of zich verdiepen in een boek'.²⁵

De aversie tegen het burgerlijk groen van de negentiende eeuw was groot bij Bijhouwer en zijn medestanders. Vroeger waren 'Wandelparken voor den deftigen, gezeten burger, met enkele romantische

laantjes, met niet betreden gazons en een beplanting die dikwijls herinnerde, in de bloemperken, aan de antimakassars en de in de kruissteek geborduurde kussens van de "mooie kamer". De moderne parken willen geen salons meer zijn, doch woonkamers, waar een flinke hoek is ingeruimd voor het spel van de kinderen, waar de geheele familie zich echt thuis kan voelen, kan uitblazen of zich inspannen, kan genieten van het uitzicht of zich verdiepen in een boek'.²⁶ Deze typering van de romantische landschapstijl lijkt, in vergelijking met de opmerking van ir. van Tijen, nog positief. Hij had het over 'een negentiende eeuwse kijktuin met heesters en eenden waarin schuifelend kan worden gewandeld'.²⁷

De steden uit het eerste kwart van de twintigste eeuw hadden behoefte aan een ander soort parken. De massa van arbeiders moest een plek krijgen om bij te komen van de werkweek. De veranderde ideeën over sport en recreatie moesten ook in een andere omgeving dan het landschapspark hun beslag krijgen. Ruwweg kan men zeggen dat er een omslag plaatsvond van passieve ontspanning naar actieve ontspanning. Deze omslag en de toegenomen aandacht voor het Nederlandse landschap had een verandering tot gevolg voor het denken over vorm en inhoud van het park in de stad.²⁸ Ook moest de aanleg van parken meer aansluiten bij de heersende, nieuwe ideeën over stedenbouw en architectuur. Deze drie variabelen, arbeidersemancipatie, massarecreatie en nieuwe ideeën over architectuur gaven de aanzet tot een nieuw soort stadspark.

Het 'Vierde Internationaal Stedebouwcongres'

In 1924 ontwierpen Granpré Molière c.s. samen met Springer een park. Voor de functies die aan het park werden toegedicht, beriepen de ontwerpers zich op het 'Vierde Internationaal Stedebouwcongres', dat in juli van dat jaar had plaatsgevonden in Amsterdam. Omdat het congres zich bezighield met de verbetering van de verhouding van de stad tot het groen en omdat Granpré Molière prominent lid was van het congres, sta ik hier even bij stil. Het congres is ook van belang voor dit artikel omdat er onder leiding van architect H.P. Berlage een discussie werd gehouden in en over Rotterdam en er een bezoek werd gebracht

aan het Kralingse Bos. In zijn inleiding tot de discussie sprak dr. R. Mees als volgt over Rotterdam: 'Our town is frequently looked upon as a clumsy growing boy or a parvenu and there is something in each of these comparisons'. Het Kralingse Bos moest de stad meer aanzien geven. De stedelijke elite probeerde door woningbouwprojecten, zoals het tuindorp Vreewijk, en door de aanleg van een groot park Rotterdam van het 'nouveau riche' imago af te helpen. Rotterdam was volgens hen niet alleen een stad waar gewerkt moest worden.

Granpré Molière plaatste de crisis in de stad in de context van de crisis van de moderniteit. De moderne samenleving en cultuur, zoals we die in Europa sinds de zeventiende eeuw kenden en die moderniteit genoemd wordt, raakte rond 1900 in een crisis. Volksbewegingen als het socialisme, communisme en fascisme deden traditionele waarden verdwijnen. De culturele overgangsfase, die het gevolg was van de crisis van de moderniteit, wordt modernisme genoemd. Een aantal kenmerken van dit modernisme waren fragmentatie van cultuur, massacultuur, a-historisch wereldbeeld. Zagen sommigen, zoals in Nederland de historicus J. Huizinga, de crisis als het einde van de westerse cultuur, anderen zagen de opkomende massacultuur juist als een nieuw begin. De modernistische mens had genoeg van de liberale, burgerlijke politieke cultuur met haar individualisme. Verder waren er in het modernisme antikapitalistische kenmerken.

Granpré Molière kondigde op het 'Vierde Internationaal Stedenbouwcongres' een einde van de crisis van de moderniteit aan. Het modernisme, zoals dat uitdrukking kreeg in de economische levensbeschouwing, het kapitalisme, was geen goede basis voor stedenbouw omdat zij geen duurzaamheid voorstond maar slechts strijd en afwisseling. Een stad moest niet geregeerd worden door het profijtprincipe. Dit winststreven bood geen samenhang in de stad volgens Granpré Molière. In de stad moest het idealisme, de voorwaarde voor cultuur en duurzaamheid, haar plaats op het modernisme heroveren en invloed op de stedenbouw gaan uitoefenen. Pas dan kon de stedenbouw de tegenstelling tussen stad en platteland opheffen. De decentralisering van de stad moest het doel zijn van de stedenbouwkundige. De hereniging van stad en platteland. De stedenbouw zou in de toe-

komst de natuur in de stad brengen en het terugvloeien naar de natuur in goede banen leiden.²⁹ In de praktijk betekende dit dat de overheid en niet particulieren de stadsontwikkeling voor haar rekening zou moeten nemen. Het winststreven moest bij de stedenbouw een ondergeschikte rol spelen.

In de discussie over het stuk van Granpré Molière en naar aanleiding van een bezoek aan Rotterdam, waarbij het Kralingse Bos werd aangedaan, merkte de Belgische afgevaardigde Van der Swaelmen op dat men na het pittoreske en romantische gezichtspunt van de negentiende eeuw nu was aangekomen bij het functionele gezichtspunt. Oude romantische parken voldeden niet meer aan de hygiënische eisen van deze tijd en vormden zelfs een obstakel op het gebied van hygiëne en recreatie. Het park om de Kralingse Plas riep de geest en de ordening op van de oude Franse tuinen en parken. Herinneringen aan een tijdperk van grandeur.³⁰

'Parkways'

De Amerikaanse landschapsarchitect prof. Hubbard plaatste ontspanning buiten in stedelijk groen bij de onvoorwaardelijke noodzakelijkheden die een individu in staat stellen te leven. De gemeenschap moest daarvoor zorgen. 'Parkways' waren in Amerika de oplossing. Dit waren groene verbindingen tussen grote recreatiegebieden maar ze waren zelf ook een lokaal park. Er was een verdeling mogelijk van groengebieden met verschillende recreatiemogelijkheden. Grotere parken in de stad moesten alleen voor voetgangers zijn omdat een auto de natuur zelf in kon rijden. Parkways of boulevards dienden in zijn ogen ook om de reis van en naar het werk te veraangemen. Zoning moest ervoor zorgen, dat verschillende parken goed verdeeld lagen over de stad.³¹

Statistische aanleg groen

Een verder thema van het congres was de statische aanpak bij de aanleg van groengebieden. Eerst analyseren wat de problemen waren, dan handelen. Schumacher uit Duitsland wilde, net als Granpré Molière, de groenzones uit de stad laten overvloeien in de natuurlijke omgeving van de stad. De zones moesten als aders door de stad gaan om de ste-

deling onmiddellijk contact met de natuur te geven. Belangrijke gebouwen, plekken, parken en sport- en speelplaatsen moesten door groene zones met elkaar worden verbonden. Deze gordel moest, in Duitsland, de rol van 'Volksparken' overnemen. Groengebieden moesten naar functie worden ingedeeld. In Duitsland was er een berekening gemaakt voor de benodigde hoeveelheid groen per inwoner. Geestelijke en lichamelijke ontwikkeling moesten samengaan en daarom moesten sportmogelijkheden samenhangen met musea en bibliotheken. Er was geen betere investering van de overheid dan groengebieden. Speelplaatsen en volkstuintjes moesten onderdeel worden van het sociaal beleid van de gemeente. Schumacher gaf een mooie metafoor voor het stedenbouwkundig beleid, zoals dat onder het liberalisme had plaatsgevonden: 'Die Grossstadt steht unter einem ähnlichen Fluch wie König Midas; überall, wohin sie sich vorschiebt, macht sie das Land, das sie berührt zu Gold, nämlich zu Bauland. (..) Freiland, das sie zu ihrer hygiënischen Ernährung braucht, bleibt im unbeeinflussten Verlauf der Dinge nirgends übrig'.³²

Invloed van het 'Vierde Internationaal Stedebouwcongres'

In 1926 verscheen er een rapport over speel- en sportterreinen van de Vereniging voor stadsverbetering Nieuw-Rotterdam. Het plan had de opzet, zoals was voorgesteld op het congres in Amsterdam. Naast de parken en plantsoenen, die bij stadsuitbreiding werden gepland, moesten er ook gebieden voor beweging komen. Er werd een pleidooi gehouden om ten westen en ten oosten van de plas een sportterrein te plaatsen en er was een aanbeveling om een 'wadingpool' te maken. Liefde voor de natuur moest kinderen bijgebracht worden door ze zelf te laten planten. Ook in het Kralingse Bos, op de nog te organiseren boomplantdagen. De sociale ontwikkeling van de jeugd was gebaat bij sportterreinen. Ook met jonge meisjes moest rekening gehouden worden bij de inrichting van deze terreinen zodat zij na de arbeid konden ontspannen en niet tot zedelijk verval zouden worden verleid. Men pleitte ook voor permanente terreinen om de kosten te drukken. In het verleden waren er nogal wat sportterreinen verdwenen. De exploitatie van de terreinen zou in handen van verenigingen moeten komen.³³

Net als eerder bij het contact met de natuur, ging men nu ook uit van positieve effecten op de gezondheid van lichamelijke oefening. Gymnastiek en zwemmen werden in deze periode als verplichte stof op scholen gegeven. Het valt verder op dat meer vrouwen en meisjes werkten. Verandering in het sociaal-economisch verkeer gaf hier de aanzet tot een verandering in het denken over recreatie. Volkseducatie werd ook geacht in een park plaats te hebben, gezien de boomplantdagen en de ingebruikneming van een terrein in het Bosch- en parkplan door de Vereniging voor Schoolwerktuinen en de verhoging van de subsidie aan die vereniging in 1929.³⁴

Onder invloed van het stedenbouwcongres moesten bij het nieuwe ontwerp van Granpré Molière c.s. uit 1924 de verstopping en de behoeften van de grote stad door elementen van groen en open land worden verholpen. Het was moeilijk om een tegenwicht te vinden voor het grote en samengepakte centrum van de stad. Door de toename van de vrije tijd was het echter mogelijk dat een groot park een natuurlijke invulling kon geven aan de achterstand op het gebied van de 'weldadige natuurindrukken'. Een monumentale aanpak was hiervoor niet geschikt en daarom zou men de natuur, in een eerste gebied, geconcentreerd moeten weergeven. Een tweede gebied moest gelegenheid geven aan kortstondige ontspanning en recreatie. De natuur moest hier als het ware een tweede huis vormen, naast de benauwde stadswoningen. In het plan van 1920 was dat nog een tuin. Een bos zou het kenmerkende natuurelement vormen omdat dat minder gewoon was in Nederland en omdat het meer beschutting gaf in het natte Nederlandse klimaat. Weiden waren in het plan als ondergeschikte elementen opgenomen. Als locatie voldeed het gebied rond de Kralingse Plas. Het lag in een rustig gebied en was makkelijk te bereiken. De verkeerswegen lagen niet in het park zelf.

In augustus 1924 werden de ontwerpen naar de gemeente gestuurd. Van een compromisplan werd afgezien omdat dat een halfslachtig karakter zou krijgen. Volgens de ontwerpers was, zowel zonder als met bebouwing, een 'organisch afgeronde oplossing met een uiteengesproken karakter' verkregen. Er werd al een voorschot genomen door de ontwerpers op de annexatie van de gemeente Hillegersberg door

Rotterdam. Het Bos en Park zou het hart zijn van een groene gordel in het oosten van Rotterdam, van de Maas tot aan de Bergse Plassen. De verbinding tussen de Oude Plantage en het bos kreeg vorm door ruit-, fiets- en wandelpaden. Het ontwerp was minder strak dan het ontwerp uit 1920 van Granpré Molière en de open ruimte ten noorden van de plas was minder groot. In het gebied ten noorden van de ceintuurbaan, dus buiten de oorspronkelijke begrenzing van het bos, plaatsten ze een groot sportgebied, afgegrensd door volkstuintjes. De hoofdweg in het park verbond de groenzones ten zuiden en ten noorden van het park. Er was een boulevard gepland vanaf het Park, over de Heemraadssingel en Bergselaan. In de Prins Alexanderpolder, dus ook buiten het bos, wilden de ontwerpers een uitbreiding van de wandelroutes realiseren.³⁵

In 1925 gaf de gemeente aan Granpré Molière c.s. en Springer de opdracht om een definitief ontwerp te maken. In augustus 1927 had de gemeente nog steeds geen bericht gehad van de architecten en in oktober stelde de gemeente een ultimatum. Uiteindelijk ontving de gemeente op 29 oktober 1927 een uitgewerkt plan voor het Kralingse Bos van de architecten Granpré Molière c.s.. Het bleek dat Springer zich niet had kunnen verenigen met het voorstel. Hij zou een eigen plan indienen. Onenigheid in de ontwerperkring had het plan verlaat. Volgens de architecten hadden de eisen van een randpark als 'Volks-park' ervoor gezorgd dat het ontwerp veranderde. 'Op elk gebied des levens drukt onze tijd een stempel en het bleek meer en meer, dat ook hier de tradities uit andere behoeften en opvattingen ontstaan, geen voldoende steun boden'. Springer kwam volgens Granpré Molière c.s. duidelijk uit een andere, verouderde traditie.³⁶ Even werd nog uitgehaald naar Springer, door te zeggen dat de tijd dat schoonheid werd vereenzelvigd met rijke afwisseling bijna overwonnen was.

Kralingse Bos als 'Volks-park'

In 1927 stuurden Granpré Molière c.s. hun laatste gezamenlijke ontwerp op naar de gemeente. Het park werd door Granpré Molière c.s. een volkspark genoemd, een uit Duitsland overgewaaide benaming. Het 'Volkspark' in Duitsland was sterk ideologisch bepaald. Deze ont-

wikkeling paste in de emancipatie van de arbeidersklasse. De verdeling van zo'n park was naar functie. De functies, sport, spel, actief verblijf, bepaalden het karakter van een 'Volkspark'. Lichamelijke oefening moest de jeugd geestelijke en lichamelijke weerstand bieden tegen de ongezonde atmosfeer in de stad.³⁷ In Duitsland was sinds het midden van de negentiende eeuw al een poging ondernomen om op een wetenschappelijke manier de hoeveelheid lucht, licht, ruimte e.d. te berekenen. De verhouding tussen aantal inwoners, bebouwd oppervlak en groene vegetatie werd bestudeerd.³⁸ Het was een voorzichtig begin van de kwantificering die in de jaren dertig van de twintigste eeuw, zeker na het vierde C.I.A.M.-congres in 1934, een grote vlucht zou nemen.

Het ontwerp van Granpré Molière moest een tuin van de bevolking zijn; een tuin gaf herstel van kracht en ontspanning. De schoonheid van het park opende volgens de ontwerpers de ziel van de gemeenschap en verenigde haar leden. Het herstelde het evenwicht in de mensen. De middelen om dit te bereiken, deelden zij, naar functie in het park, in. Rusten, vertreden, spel- en lichaamsontwikkeling, lering en voorts vereniging en afzondering. In een stadspark lag de nadruk meer op beweging dan op rust en meer op samenzijn dan op vereniging. In Nederland was er een toegenomen aandacht voor lichamelijke oefening gekomen.

Het Kralingse Bos als wandelpark

Springer schreef in oktober 1927 zijn mening aan de gemeente over het door Granpré Molière c.s. ingediende plan. Hijzelf had een rustige wandelplaats voor ogen. Het gebrek aan rustig natuurschoon in Rotterdam had rond de plas kunnen worden vergoed. In het ingediende plan van Granpré Molière c.s. was het oostelijk deel bijna geheel ingenomen door een overmaat aan rij-, auto- en fietswegen. Het was een verbinding geworden tussen stadsdelen. Er was geen rust! Teveel was in de ogen van Springer gekeken naar buitenlandse voorbeelden. Er was een gebrek aan perspectivische doorzichten als gevolg van de hoeveelheid noord-zuid verbindingen. Meer open plekken en licht gebogen wegen zouden ervoor zorgen dat de wandelaar het bos

in volle schoonheid kan bewonderen. In het noorden ergerde Springer zich aan wat hij noemt 'dambord indeling', waarbij de scheidingen door bomen en heggen worden gevormd. Het ontwerp was 'verdienstelijk getekend' maar zat technisch niet goed in elkaar! Hij had zich teruggetrokken omdat hij tegen vier 'architecten' niet zijn eigen inzicht omtrent landschapsarchitectuur en parkaanleg kon prijsgeven.

Begin 1929 stuurde Springer zijn plan op naar de gemeente. Hij wilde de plas een typisch Hollands karakter geven en liet de oevers hun natuurlijke vorm aannemen. Slechts de molens liet hij als bebouwing staan. Springer wilde een schilderachtig tafereel creëren langs de plas. Hij deelde het bos in drie delen in. Het westelijk deel was als park gepland met grote boomgroepen en ruime grasvelden. Open gedeelten om de 'omgeving te illustreren' en uitzicht te hebben over de plas. Dit gedeelte vormde de overgang van de dichtbebouwde stad naar de vrije natuur. Hier was ook een strandbad gepland. Het noordelijk deel werd gekenmerkt door eilandjes. Voor vissen en vogels en voor het kweken van moeras en waterplanten was dit een ideaal geschikt gebied om zich voort te planten. In dit deel kwam ook aan de plas een paviljoen te liggen. Het oostelijk deel vormde een dicht bos. In het zuidoosten, bij de monding van het geplande kanaal, moesten de inrichtingen komen voor roei- en zeilverenigingen en een ijsbaan. Hier moest het bos een Hollands karakter krijgen en zou dus moeten bestaan uit inheemse boom- en plantsoorten. De rij- en wandelwegen moesten volgens de ideeën van de landschapsparken niet verhard worden met een waterdicht gesloten wegdek.

Keuze van de gemeente

Het plan van Granpré Molière c.s. werd bij de gemeente Rotterdam niet helemaal positief ontvangen. Zij hadden zich namelijk niet aan de opdracht gehouden. De directeur van Gemeentewerken, ir. L.W.H. van Dijk, zag evenwel niets in het plan van Springer omdat dit teveel rijwegen bevatte en voor uitvoering niet geschikt was. Het grootste voordeel van het plan van Granpré Molière c.s. was volgens hem de hoofdweg, die zij gepland hadden. Dit plan kon aangepast worden. Hoewel de beslissing omtrent het park hierdoor weer zou worden uit-

51. *Het Kralingse Bos ten tijde van de aanleg, 1928.*

Collectie GAR.

gesteld, adviseerde Van Dijk een ontwerp door de dienst zelf te laten maken met de hulp van een commissie van advies, waarin ook een tuinarchitect zitting zou moeten hebben.³⁹ De voorzitter van de commissie Plaatselijke werken, mr. A. de Jong (A.R.P.), achtte echter de tijd gekomen om een beslissing te nemen over het ontwerp en wilde niet het oordeel van een nieuwe deskundige afwachten. Hij adviseerde het project van Springer uit te voeren. Op 16 april 1929 werd door de gemeente besloten een gewijzigd plan door de directeur van Gemeentewerken te laten uitvoeren, desnoods in overleg met Springer.⁴⁰

Crisis

In 1929 werd de wereld getroffen door een economische crisis en in het begin van de jaren dertig werden de eerste symptomen zichtbaar. De werkloosheid steeg. Gemeenten moesten zelf de lasten van de werkloosheidsuitkeringen dragen. In het najaar van 1931 had de gemeente Rotterdam zelfs geen geld om de salarissen van de ambtenaren te betalen. De gemeente kwam onder financieel toezicht van het rijk. Het rijk en Gedeputeerde Staten beperkten Rotterdam in haar uitgaa-

ven.⁴¹ Voor het Kralingse Bos hield dit in dat in juli 1933 Provinciale Staten aan het college van burgemeester en wethouders vroeg hoeveel reeds was uitgegeven aan het werk voor het Kralingse Bos en wat de raming was voor verdere kosten voor de aanleg. Verder zei Provinciale Staten dat in het vervolg geen uitgaven voor het Kralingse Bos mochten worden gedaan voordat het raadsbesluit daarover door de provinciale overheid was goedgekeurd.⁴²

De kosten voor de aanleg van het Kralingse Bos drukten zwaar op de gemeentebegroting. Er werd geprobeerd kosten op andere posten af te wentelen. In 1932 werden werklieden van de ingekrompen afdeling bestratingen van Gemeentewerken tewerkgesteld in het bos. De kosten kwamen op de post kanaalaanleg van de begroting. Men had in het verleden al eerder kosten afgewenteld op haven- en kanaalaanleg maar toen was dit nog wel gerechtvaardigd met het oog op het lossen van grond uit de haven rond de plas. Het afwentelen van kosten op andere posten bleek geen oplossing voor de langere termijn.

Gemeentelijke werkverschaffing

In december 1932 kwamen burgemeester en wethouders met een ander voorstel. Men wilde een gemeentelijke werkverschaffing oprichten. Tot 1928 had Rotterdam al gebruikgemaakt van een gemeentelijke werkverschaffing maar door de daling van de werkloosheid werd hiermee in dat jaar gestopt.⁴³ De leiding van de werkzaamheden in Rotterdam zou net zoals bij het rijk in handen komen van de Nederlandse Heide Maatschappij. In de raad leefde bij sommigen het idee om de werkverschaffing op grote schaal toe te passen.⁴⁴ Op 20 april 1933 kwamen burgemeester en wethouders naar aanleiding van het verlangen bij de raad om de mogelijkheden van de werkverschaffing te onderzoeken met een voorstel. Alleen werken waarvoor geen geld op de begroting was uitgetrokken en waarvoor in de toekomst geen gelden beschikbaar kwamen, moesten in aanmerking kunnen komen. Uitgaven waren vooral bedoeld als loon; zo min mogelijk materiaalkosten dus. Het rijk betaalde een percentage van het loon. Na overleg met werkgevers- en werknemersorganisaties was de aanleg van het Kralingse Bos één van de punten waarvan men dacht dat ze met

werkverschaffing waren aan te leggen. De Heide Maatschappij had veel ervaring met het werken met werkverschaffing en zou ook nu de leiding krijgen. Met subsidie van het rijk binnen handbereik moest Rotterdam overgaan tot het instellen van een eigen werkverschaffing.⁴⁵ Het voorstel van burgemeester en wethouders werd op 20 april 1933 met slechts twee tegenstemmers aangenomen.

Een gemeentelijk plan

'De sterk toegenomen behoefte in de laatste kwart eeuw aan terreinen voor sport- en spelbeoefening, het verlangen naar verblijf in open lucht en actieve recreatie hebben de opvattingen over groenvoorziening sterk gewijzigd. De betekenis van groenvoorziening met decoratieve oogmerken verloor haar waarde t.o.v. groenvoorziening in de zin van sport-, speelterreinen, volks-, familie-tuinen enz.'⁴⁶

Na de mislukking in 1929 om tot een compromis te komen, probeerde de dienst Gemeentewerken nog de gelederen in de politiek te sluiten door Bijhouwer, Granpré Molière en Lebbing samen een plan te laten maken.⁴⁷ Dit plan werd genegeerd door de gemeente Rotterdam. De directeur van Stadsontwikkeling (pas sinds 1932 een zelfstandige dienst), ook wel de stadsarchitect genoemd, ir. W.G. Witteveen, werd belast met de taak een herzien plan te maken. Dit gebeurde omdat burgemeester en wethouders niet weer een nieuwe adviseur erbij wilden halen en omdat men toch een plan wilde dat op algemene instemming kon rekenen. In juni 1930 werd Bijhouwer gevraagd de stadsarchitect bij te staan. Bijhouwer was landschapsarchitect in dienst van de gemeente en werkte in een planningsteam samen met stedenbouwers, verkeersdeskundigen en civiel-technici. Omdat hij zich moest inwerken, kon het indienen van het ontwerp even op zich laten wachten. De directeur van Stadsontwikkeling moest rekening houden langs welke lijnen de stadsuitbreiding en het land- en waterverkeer zich ontwikkelden. Ook met een pas uitgevoerd onderzoek naar recreatiebehoeften moest rekening gehouden worden.

In 1933 diende de dienst van Stadsontwikkeling een nieuw ontwerp in. Twee grote bospartijen waren de belangrijkste elementen in dit ontwerp. In het westen beschutte een bos de speelterreinen; het oostelijk

bos was meer een romantisch bos met doorkijkjes en brede lanen. Een wandeloord sloot aan op de daar aanwezige woonwijk. In dit ontwerp waren weer een aantal villawijken gepland. De weiden ten noordoosten van de plas waren nu parkachtig met uitzichten op plas en stad. Verdere watersporthavens moesten aan de noordzijde van de plas komen. Licht hoogteverschil leverde voor fietsers en wandelaars uitzichten op. Aan de noordzijde wilde men een volkstuinencomplex aanleggen. Het arboretum en de plantentuin waren ook daar gepland. De gemeente nam een nieuwe kwekerij in gebruik aan de Bosdreef in het gebied zelf.⁴⁸ In 1938 werd dit plan enigszins gewijzigd. Een hertenkamp werd toegevoegd en de villabouw in het bos werd beperkt. De definitieve vaststelling van het ontwerp vond plaats in 1939.

De Rotterdamse tak van 'De 8 en Opbouw' deed in 1939 nog een onderzoek naar de recreatiemogelijkheden in Rotterdam. Hoewel Bijhouwer deel uitmaakte van het onderzoeksteam heeft het onderzoek voor het Kralingse Bos weinig nut gehad. Het definitieve plan lag er al en over het Kralingse Bos werd in het rapport weinig gezegd. Wel gaf het rapport een verdere aanzet tot het inrichten van meer recreatiegebieden in andere delen van de stad. Voor het Kralingse Bos betekende dit dat het bos na de Tweede Wereldoorlog onderdeel ging uitmaken van een recreatieplan dat heel de stad betrof. Het Kralingse Bos werd daardoor een stadsdeelpark en was niet meer zoals aan het begin van de twintigste eeuw werd verondersteld, een park voor de hele stad.

De Tweede Wereldoorlog

Noodgedwongen werd in de Tweede Wereldoorlog het plan, zoals dat in 1939 was goedgekeurd, herzien. In 1940 werd het centrum van Rotterdam gebombardeerd. In de loop van 1940 en 1941 stortte de gemeente puin in de Kralingse Plas, aan de oost- en zuidzijde. Het puin was afkomstig van de bij het bombardement verwoeste bebouwing en van de verdere afbraak daarna. De bedoeling was om met het puin eilandjes te maken in de plas. Verder wilde de gemeente een dam trekken van het park Rozenburg naar de molens bij de Kortekade om puin te storten. Door de storting van dit puin heeft de Kralingse Plas uiteindelijk zijn vierkante vorm gekregen. Ook wilde men een spoor-

wegdam plaatsen in het park ten noordwesten van de plas.⁴⁹ In 1941 werd het gebied van het bos in gebruik genomen als landbouwgrond en werd er munitie door de Duitsers opgeslagen. In juni 1944 werden joden uit gemengde huwelijken in het Kralingse Bos tewerkgesteld. Dit gebeurde onder leiding van de Heide Maatschappij.⁵⁰ Tijdens de hongerwinter van 1944/1945 werd een groot aantal bomen door burgers uit het bos gekapt voor brandhout.

Na de oorlog

Vlak na de Tweede Wereldoorlog beperkte men zich tot aanleg en herstel van het bos. Een deel van het park was opengesteld tegen een bepaalde vergoeding. Pas in 1948 kwamen burgemeester en wethouders met voorstellen omtrent de afwikkeling van de aanleg. De eilandjes, die ontstaan waren door het storten van het puin, wilde men verbinden met bruggetjes. Kranenburg (CHU) was bang dat de voorgestelde bruggen de zeilvaart zouden belemmeren. Een eiland dat bij het puinruimen was gestort, moest nu weer weggebaggerd worden. Kranenburg wilde het eiland behouden voor de zeilvaart. Wethouder J. Meertens (PvdA) zei te willen nagaan of het eiland behouden kon blijven.

Het Kralingse Bos werd na de oorlog uitgevoerd als een 'Dienst tot uitvoering van werken' (D.U.W.) project en als een cultuurtechnisch werk. Bij een D.U.W. (DUW II was voor minder-validen) object konden werklozen tewerk worden gesteld. De Heide Maatschappij voerde weer uit.⁵¹ De leiding berustte echter bij A. Lebbink, de chef van de afdeling plantsoenen. De bomen uit de kwekerij te Haps bleken door een andere bodemgesteldheid in Rotterdam slecht te gedijen en dus werden vooral bomen van de gemeentelijke kwekerijen aan de Bosdreef gebruikt. Het Bos werd steeds verder in gebruik genomen. Er kwamen boswachterwoningen en verversingsposten in het park. Werklozen werden tot in de jaren vijftig tewerkgesteld in het bos.

Op 1 augustus 1951 werd het Kralingse Bos permanent opengesteld voor het publiek, hoewel nog niet alle werkzaamheden waren afgerond. Zo werd pas in 1953 het hertenkamp, dat weer door particulieren was ingericht, geopend. Uiteindelijk dan, op 28 november 1953, werd het Kralingse Bos officieel geopend.

52. *Het hertenkamp in het Kralingse Bos, 1956.*

Collectie GAR.

Conclusie

Het Kralingse Bos is een voorbeeld van een compromis tussen romantisch en functioneel. In Nederland werd de romantische stijl eerst aangepast. Er ontstond een verzakelijkt-romantische stijl. In de ontwerp-fase was het Kralingse Bos, zeker in de jaren twintig, exemplarisch voor de strijd die tussen de twee stromingen plaatsvond. De behoudende Springer stond tegenover de meer progressieve Granpré Molière. Naast de schaalvergroting van de parken had er dus een versobering plaatsgevonden in de parkaanleg. Bovendien was er herwaardering voor het Nederlandse polderlandschap sinds de Eerste Wereldoorlog. Misschien kwam het door de urbanisering of door de veranderde manier waarop het landschap werd waargenomen door de toegenomen verkeerssnelheid. Maar de blik op het landschap was een totaalblik geworden. In dit beeld nam men volgens Bijhouwer het typisch Nederlandse waar. Een Nederlandse parkstijl kon zich hieruit gaan ontwikkelen. Overigens hadden Granpré Molière c.s. volgens hem met hun ontwerp voor

het Kralingse Bos uit 1920 een eerste voorzichtige stap in de richting van een Nederlandse parkstijl gedaan. Het uiteindelijke ontwerp van Bijhouwer ging uit van de ontwerpen van Granpré Molière c.s. uit 1924 en 1927 maar gedurende de jaren dertig werd dit ontwerp, onder invloed van de gemeente, aangepast en toch meer romantisch dan waarschijnlijk ook Bijhouwer voor ogen stond.

NOTEN

1 Ir. M. Ph. J. H. Klijnen, ir. M. J. Granpré Molière en ir. P. Verhagen, *Een plan voor de Kralinger Bosschen* (Rotterdam 1920) 1.

2 Geciteerd in J. Nieuwenhuis, *Mensen maken een stad* (Rotterdam 1955) 30.

3 M. Halbertsma, 'De ontwikkeling van de moderne West-Europese stad met als voorbeeld Rotterdam', in: *Steden, foto's, doeken, dingen* (Rotterdam 1992) 9.

4 Ir. A. Siebers, *Het behoud van Rotterdam* (Rotterdam 1923) 13.

5 Michiel Wagenaar, 'Pleinen, parken en boulevards. Vorm en vulling van het publieke domein', in: Ries van der Wouden (ed.), *De stad op straat De openbare ruimte in perspectief Sociale en Culturele studies-27* (Den Haag 1999) 39-62, aldaar 46-51.

6 N. van Es, 'Een Engels landschap aan de Maas', in: Louwerse, Meeuws en Van Rooden (eds.), *Groen in Rotterdam* (Rotterdam 1985) 4, en Gerrie Andela, 'Geschiedenis van het stadspark', in: Tjeerd Boersma en Gert ter Haar (eds.), *Het nieuwe stadspark* (Rotterdam 1991) 8-16, en G. Cranz, *The politics of park design* (Cambridge 1982) 7-26.

7 Niek van Es, 'Een Engels landschap aan de Maas', in: Louwerse, Meeuws en Van Rooden (eds.), *Groen in Rotterdam. Heden, verleden en toekomst van het landschap in de stad* (Rotterdam 1985) 40-43.

8 C. Sitte, 'Het groen in de grote stad', aanhangsel bij *De stedenbouw volgens zijn artistieke grondbeginselen* (Rotterdam 1991) 171-190.

9 G. Cranz, *The politics of park design* (Cambridge 1982) 8, 24, 31-32, 37-42, 56-59.

10 M. van Rooijen, *De wortels van het stedelijk groen* (Utrecht 1990), 156.

11 A. van der Woud, *CIAM Volkshuisvesting Stedenbouw* (Delft 1983) 114 en 120.

12 Uitnodiging van de 'National Housing & town planning council'. GAR, NSA/AZ Ingekomen stukken 1913, ingekomen stuk 3824.

13 GAR, Verzameling gedrukte stukken 1904, no. 47 en 47c.

14 Zie voor meer informatie over Zimmermann en de aanleg van het stadshuis in Rotterdam: M. Halbertsma, *En maar altoos duurt het vitten op het*

nieuwe stadhuis voort... Het Rotterdamse Stadhuis als representatie van Rotterdam 1912-1929 (Zwolle 1999).

15 Klijnen, Granpré Molière en Verhagen, *Een plan*, 1.

16 GAR, Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen, verslag 1913-1922. Nr. 7887.

17 *Rotterdamsch Nieuwsblad* 11 juli 1921. GAR, Gemeentewerken 84,2: dossier 2153. Eén van de deskundigen was de Belg L. Van der Swaelmen, een Belgisch lid van het C.I.A.M.. Zie A. van der Woud, *CIAM Volkshuisvesting Stedebouw* (Delft 1983) 40.

18 Springer ontwierp o.a. het Oosterpark in Amsterdam en het Stadspark in Groningen.

19 J. Bijhouwer, *Het vraagstuk der plantengroepering* (Wageningen 1939) 13.

20 Bijhouwer, *Het vraagstuk*, 14.

21 Deze onderverdeling was al aan het begin van deze eeuw in Engeland gangbaar. Zie A. van der Woud, *CIAM*, 130.

22 'Opbouw', 'Groenplan Rotterdam, collectieve studie van de vereniging 'Opbouw' te Rotterdam', *De 8 en Opbouw* (12 augustus 1939).

23 C. van Eesteren, 'De functionele stad', *De 8 en Opbouw* 6 (25 mei 1935). Bijhouwer geciteerd in: Miek Witsenburg, *Prof. Dr. Ir. Bijhouwer als tuinarchitect* (Amsterdam 1983).

24 M.J. Vroom en J.H.A. Meeuws (eds.), *Learning from Rotterdam* (Londen 1990). H. Lörzing, *Van Bosplan tot Floriade* (Rotterdam 1992).

25 J. Bijhouwer, 'Parken in Rotterdam', *Natura* (1936) jrg. 35, no. 6, 116-119.

26 J. Bijhouwer, 'Parken in Rotterdam', *Natura* (1936) jrg. 35, no. 6, 116-119.

27 Ir. van Tijen, 'Rotterdam', *De 8 en Opbouw*, 2 mei 1936, jrg 7, no.9.

28 Andela, 'Geschiedenis', 8-16, aldaar 11.

29 Grandpré Molière, 'La cite moderne', in: *Internationaal Stedebouwcongres Amsterdam 1924*, deel 1, praeadviezen.

30 *Internationaal Stedebouwcongres Amsterdam 1924*, deel II, 52.

31 *Internationaal Stedebouwcongres Amsterdam 1924*, deel I, praeadviezen 215-239.

32 Ing. F. Schumacher, *Internationaal Stedebouwcongres Amsterdam 1924*, deel I, praeadviezen. 89-99. Schumacher heeft met zijn organische stad Jos Klijnen erg beïnvloed. Zie Schipper en Van Geest, *Jos Klijnen*, 23 en 71.

33 De vereniging voor stadsverbetering Nieuw-Rotterdam, *Speel- en sportterreinen te Rotterdam* (Rotterdam 1926).

34 GAR, Handelingen raad 16 mei 1929, 367.

35 GAR, Gemeentewerken, dossier 1921, inv.nr. 2153 (84,31): Memorie van toelichting bij de schetsontwerpen voor den Bosch en parkaanleg rondom den Kralingschen Plassen te Rotterdam.

36 GAR, Gemeentewerken, dossier 1921, inv. nr. 2153 (84, 61).

37 Andela, 'Geschiedenis', 11, en Dettingmeijer, *Open stad*, 324.

38 Van Rooijen, *De wortels*, 156.

39 Deze architect Poortman bedankte voor de eer vanwege zijn leeftijd.

40 Er is in 1929 ook weer een ontwerp gemaakt door Grandpré Molière en Verhagen in samenwerking met Lebbing, het hoofd van de afdeling plantsoenen (Bijlage 6). Belangrijkste vernieuwing in dit plan was een doorbraak naar de Rotte vanaf de plas. Het hoofd van Gemeentewerken, Van Dijk, heeft dit ontwerp nog onder de aandacht willen brengen. 'Overzicht van de aanleg en onderhoud van het park-bos Het Kralingse Bos', Archief gemeentewerf *Kralingen-Crooswijk*.

41 K.H.E. Peijs, *Geen steun, maar loon* (Rotterdam 1997) 43-45.

42 GAR, Gemeentewerken, dossier 131, inv. nr. 2546 (838,36).

43 K.H.E. Peijs, *Geen steun, maar loon* (Rotterdam 1997) 49.

44 GAR, Verzameling gedrukte stukken 1932, nrs. 329 en 353.

45 GAR, Verzameling gedrukte stukken 1933, nr. 108.

46 W. van Gelderen, *De 8 en Opbouw* 10, 12-8-1939 (Amsterdam).

47 'Overzicht', Archief gemeentewerf Kralingen-Crooswijk.

48 GAR, Verzameling gedrukte stukken 1933, nr. 75.

49 De zeilverenigingen op de plas klaagden niet zonder succes over ondiep water. GAR, Dienst Stadsontwikkeling, 491.4 F1, doos 13 Kralingse Bos en Plas 1940-1965.

50 Al in 1942 werden er Joodse werkkampen door de Rijksdienst voor werkverruiming en de Heide Maatschappij georganiseerd. Ook gemeentelijke arbeidsbureaus waren hierbij betrokken. Net als bij het Kralingse Bos zijn ook Joden in het Amsterdamse Bos door de Heide Maatschappij tewerkgesteld. De Heide Maatschappij is ook betrokken geweest bij de aanleg van de Atlantik-wall. Overigens heb ik hiervan niets in het *Verslag der Directie van de Nederlandsche Heidemaatschappij* over de jaren 1943-1945 kunnen vinden en ook niet in D. Maaswinkel, *De Nederlandse Heidemaatschappij 60 jaar* (Arnhem 1948).

51 GAR, Handelingen raad 1949, 374-375.